ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՍԻՍԻԱՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(1921 թ. մայիս)

Ա. Հ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Արդեն 1921 թ. ապրիլի վերջերին Կարմիր բանակը պատրաստ էր վճռական նոր հարձակումով գրավել Զանգեզուրը։

Բայց այդ ժամանակ դա չարվեց, և ռազմական գործողությունները ժամանակավորապես հետաձգվեցին։ Հիմնական պատճառը վատ եղանակներն էին։ Նախորդ տարվա աշնանն էլ Զանգեզուրում Կարմիր բանակի զորամասերի կրած ծանր պարտությունները շատ բանով պայմանավորված էին խիստ անբարենպաստ եղանակով. երկարատև հորդառատ անձրևներ, ամպամածություն և, վերջապես, նոյեմբերյան ճաքճքան սառնամանիքներ։ Այժմ բանակի հրամանատարությունը հաշվի էր առնում, որ ապրիլ-մայիս ամիսներին Զանգեզուրում լինում են հորդառատ անձրևներ և թանձր մառախուղ, մի բան, որ կարող էր նորից արգելք լինել կռիվների հաջող ծավալմանը։

Ռազմական գործողությունների հետաձգումը հետապնդում էր նաև մի ուրիշ նպատակ։ Խորհրդային Հայաստանը հողի ու ջրի պես կարիք ուներ խաղաղ տնտեսական աշխատանքի։ Հանրապետության շահերը պահանջում էին բոլոր ուժերը զորահավաքի ենթարկել, բայց ոչ թե ռազմական նոր գործողություններ ձեռնարկելու, այլ երկիրը քայքայվածությունից դուրս բերելու համար։ Նկատի ունենալով այդ հանգամանքները, Խ. Հայաստանի կառավարությունը ջանում էր որքան կարելի է արագ վերջ տալ պատերազմական վիճակին և Զանգեզուրը խորհրդայնացնել բանակցությունների միջոցով։

Երևանից եկած մի շարք առաջարկներից հետո Լեռնահայաստանի կառավարությունը, վերջապես, համաձայնություն տվեց Զանգեզուրի հետագա ճակատագրի հարցով բանակցություններ նստել խորհրդային կողմի հետ։

Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի որոշմամբ ապրիլի վերջերին կազմվեց 5 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն, որը պիտի աշխատեր խաղաղ բանակցությունների միջոցով վերջ տալ Զանգեզուրի ապստամբությանը։ Պատվիրակության կազմի մեջ էին. Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից՝ Արտաշես Կարինյանը (պատվիրակության ղեկավար) և Վասիլի Մելնիկովը (Կարմիր բանակի ներկայացուցիչ), ինչպես նաև Երևանի քաղաքացիների կողմից երեք ոչ բոլշևիկներ՝ Դավիթ Անանունը, Ա-Դոն և Հ. Մելիքյանը[1]: Վերջին երեք անձնավորություններն իրենց կողմից պիտի արագացնեին բանակցությունների ընթացքը, և Հայաստանի մտավորականության կողմից Զանգեզուրի իշխանություններին խորհուրդ տային համաձայնության գալ Երևանի հետ։

Պատգամավորությունը լրիվ կազմով Երևանից դուրս է գալիս մայիսի 1-ին և մայիսի 3-ին հասնում մերձճակատային Հերհեր գյուղը։ Նույն օրը Երևանի մտավորականության երեք ներկայացուցիչները այնտեղից ուղևորվում են տասը վերստ հեռավորության վրա ընկած Գնդեվազ գյուղը, ուր գտնվում էր Վայոց Ձորի գավառապետ Յապոնի շտաբը։ Նույն օրը մտավորականության պատվիրակները հասնում են Գնդեվազ։ Իսկ Խորհրդային Հայաստանի

[1] Հայաստանի Հանրապետության Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ այսուհետև՝ ՀՀ ՆՊԿՊԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 20։

կառավարության պատվիրակները՝ Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մնում են Հերհերում։ Հերհերում Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը սպասում են երկու օր, բայց լուր չստանալով, հետևյալ պաշտոնական դիմումն են ուղարկում Գնդեվազ, Յապոնին.

«Զանգեզուրի կառավարությանը և զորահրամանատրությանը.

Հայաստանի Հեղկոմը և Կարմիր զորաբանակի հրամանատարությունը հանձնարարել են մեզ սկսել հաշտության բանակցություններ Զանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարության հետ՝ զինվորական գործողությունների դադարեցման համար։ Խնդրում ենք տեսակցության տեղի և ժամանակի մասին հաղորդել Հերհեր։

Ա. Կարինյան
Վ. Մելնիկով
Հերհեր գյուղ
1921 թ. մայիսի 5»[2]

Անցնում է հինգ օր։ Կարինյանն ու Մելնիկովը, Հերհերում նստած, Գորիսիր սպասում էին պաշտոնական պատասխանի, բայց պատասխանն այդպես էլ չէր դալիս։ Նրանք ստիպված հետևյալ նամակն ուղարկեցին Գնդեվազ, Յապոնին՝ Գորիս հաղորդելու համար.

«Զանգեզուրի կառավարությանը և զորահրամանատարությանը.

Ս. թ. մայիսի 5-ի մեր առաջարկը մինչև այժմ մնացել է առանց պատասխանի։ Այս նկատառումով տպավորություն է ստեղծվում, թե Զանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարությունը հակված չէ խաղաղ բանակցությունների ուղիով դադարեցնել ռազմական գործողությունները։ Ուստի, կրկին դիմում ենք Ձեզ նույն առաջարկով. շտապ հաղորդեցեք մեզ խաղաղ բանակցությունների համար պատվիրակությունների հանդիպման ժամկետի մասին»[3]։

Անցավ ևս մեկ օր, և Հերհերում Յապոնից ստացվեց հետևյալ գրությունը.

«Պ. Պ. Արտ. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին.

Այս րոպեիս ստացա կառավարությունից հրահանգ, որ բանակցությունների վայր է նշանակված Ղալաջուղ գյուղը, որտեղ և Դուք տեղումս եղած պատգամավորների հետ պետք է բարեհաճեք մեկնել։ Ձեզ Գնդեվազ բերելու համար վաղը՝ ամսիս 10-ին, ուղիղ ժ. 12-ին մեր և Ձեր առաջավոր դիրքերի մեջ եղած տարածության վրա կլինի մեր մարդը, որը կուղեկցի Ձեզ Գնդեվազ։

Ժ. 18-ին, 9 մայիսի 1921
Գնդեվազ»։

Յապոնը գրության վերջում ավելացրել էր.

«Հ. Գ. Ձեզ համար սահմանի վրա պատրաստ կլինի երկու ձի, այնպես որ Ձեր մոտ եղած ձիերը սահմանից կարող եք հետ ուղարկել։

Նույն»[4]։

Այդ ամենի մասին Կարինյանը և Մելնիկովը Մալիշկա գյուղից Նորաշենի հեռագրատան միջոցով մայիսի 9-ին զեկուցում են Երևան՝ արտգործկոմի տեղակալ Պ. Մակինցյանին և զորքերի երևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովին[5]։

Մայիսի 11-ի առավոտյան Հերհերից գալով Գնդեվազ, Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մեկնում են Սիսիան՝ հանդիպելու Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչների հետ[6], իսկ պատվիրակության մյուս երեք անդամները վերադառնում են Երևան։

---

[2] Նույն տեղում, թ. 20-ի շրջերես։

[3] Նույն տեղում, թ. 46։

[4] Նույն տեղում, թ. 41։

[5] Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, թ. 5, 6, 7։

[6] Նույն տեղում, թ. 1։

Բանակցությունների դործընթացն արագացվեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ Հայաստան դալուց հետո։

1921 թ. մարտի 21-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշել էր Հայաստան աշխատանքի ուղարկել կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային պետության ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանին։ Կենտկոմի կազմությունի սրոշմամբ այն ժամանակվա ամենախոշոր բոլշևիկյան հայ գործիչը նշանակվեց Հայհեղկոմի նախագահ և մտցվեց Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի, Նրա բյուրոյի և ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կազմի մեջ։

1921 թ. մայիսի 4-ին ժամանելով Երևան, Ալ. Մյասնիկյանն անմիջապես անցնում է Հայաստանի հեղկոմի նախագահի պարտականությունների կատարմանը։ Մայիսի 9-ին հրավիրվեց Երևանի կուսակցական կազմակերպության և Հայաստանի արհեստակցական միությունների միացյալ ժողով, որտեղ հանրապետության նոր ղեկավարը հանդես եկավ իր առաջին ծրագրային ճառով։ Համառոտ ելույթում նա շարադրեց հանրապետության առջև կանգնած անասելի բարդ խնդիրների լուծման իր մոտեցումները։

Անդրադառնալով Հայաստանում ստեղծված ծանր կացությանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը շեշտում էր. «Դուք տեսնում եք, որ դրությունը անմխիթար է։ Սա ամենաղաժան, ամենաղժբախտ երկիրն է Անդրկովկասում։ Դեռ այս երկրի փողոցներում, դաշտերում, հիշեք Ալեքսանդրապոլը, ցրված են դիակներ։ Բաղցը ահռելի է։ Պետք է կռվել քաղցի դեմ»[7]։

Մյասնիկյանը դատապարտում էր գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին թույլ տրված կոպիտ սխալներն ու անօրինականությունները։ Մենք կաշխատենք խուսափել սնփական երկրում նոր եղբայրասպան կռիվներ մղելուց, ասում էր նա։ Զանգեզուրում մեր դեմ կռվող դինվորներին մենք դիտում ենք ոչ թե որպես ոխերիմ թշնամիների, այլ իբրև շինել հագած գյուղացիների, որոնք ոչ մի շահ չունեն կրակելու Կարմիր բանակի զինվորների՝ նույնպես շինել հագած գյուղացիների վրա։

Հայաստան դալուց անմիջապես հետո, ծանոթանալով իրադրությանը, Մյասնիկյանը հավանություն տվեց այն քայլերին, որ ՀԽՍՀ կառավարությունն արդեն արել էր Լեռնահայաստանի հետ բանակցությունների նախապատրաստման ուղղությամբ։

Նախքան պատվիրակությունը Ղալաչուղ ուղարկելը Հայհեղկոմի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ մամուլում հրապարակվեցին Լեռնահայաստանի կառավարությանն ուղղված առաջարկներ ու պայմաններ, որոնք կարող էին հիմք հանդիսանալ հաշտության համար։ Հիմնական պայմաններն էին.

Առաջին, Զանգեզուրի կառավարությունը, լեռնաշխարհի բոլոր ըմբոստ տարրերը պետք է հրաժարվեն դինված պայքարից, լուծարեն իրենց իշխանության մարմինները և հպատակություն հայտնեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը։

Երկրորդ, Հայհեղկոմը ընդհանուր ներում էր խոստանում նրանց, ովքեր կռվել էին Լեռնահայաստանի կառավարության դորքերի կազմում, բայց այժմ ցած են դնում զենքերը և հպատակվում։ Ըստ որում, ներման երաշխիք էր տրվում բոլորին՝ և շարքայիններին, և ղեկավարներին։ Նույնիսկ ամենաակտիվ դաշնակդական դործիչները, ըստ խոստման, չպիտի ենթարկվեն տնտեսական ճնշումների կամ քաղաքական հալածանքների, կարող էին ապրել այնտեղ, որտեղ ցանկանում էին, այդ թվում՝ Զանգեզուրում։

Երրորդ, կատարվելու էին տնտեսական ու սոցիալական արմատական վերափոխումներ, մասնավորապես արդարացի լուծվելու էր հողային խնդիրը, այսինքն՝ լեռնաշխարհի աշխատավոր գյուղացիությանը հուզող գլխավոր հարցը։

---

[7] Ալ. Ֆ. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, Ե., 1957, էջ 336։

Չորրորդ, մեծապես զարկ էր տրվելու կուլտուրական շինարարությանը, առանձնապես դպրոցական գործին[8]:

Մյասնիկյանը ուշադիր հետևում էր Զանգեզուր մեկնած ՀԽՍՀ պատվիրակության աշխատանքին։

Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղ՝ հասած Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մայիսի 11-ին այնտեղ հանդիպեցին Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության հետ։

Խորհրդային պատվիրակներին այստեղ միայն հայտնի դարձավ, որ Լեռնահայաստանի կառավարությունը դեռ մայիսի 6-ին քննության է առել բանակցություններ սկսելու հետ կապված հարցերը և ընտրել երեք հոգուց բաղկացած պատվիրակություն, որի մեջ էին Գեղեոն Տեր-Մինասյանը (ղեկավար), արտաքին գործերի նախարար բժ. Մինաս Մինասյանը և զինվորական Լևոն Միքայելյանը։ Նրանց հետ էր նաև Գառնիկ Շահինյանը, որը պատվիրակության մեջ չէր մտնում, այլ կատարելու էր քարտուղարի պարտականություններ[9]:

Բանակցությունների առաջին նիստը կայացավ մայիսի 12-ին, առավոտյան ժամը 10-ին։

Փոխադարձաբար լիագորություններ ստուգելուց հետո երկուստեք համաձայնությամբ որոշվում է նիստերը նախագահել փոխնիփոխ, իսկ բանակցությունները վարել հայերեն։

Առաջին նիստի նախագահ է ընտրվում Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավար Գ. Տեր-Մինասյանը։

Բացելով նիստը, նա հանդես է գալիս Լեռնահայաստանի կառավարության հայտարարությամբ, ապա ողջունում է Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչների ժամանումը Լեռնահայաստան և հույս է հայտնում, որ երկու պատվիրակությունների բանակցությունները հնարավորություն կրտան ստեղծելու այնպիսի տանելի փոխհարաբերություններ երկու պետությունների միջև, որոնք, ի վերջո, կհանգեցնեն վերջնական խաղաղության։

Տեր-Մինասյանը ընդարձակ ակնարկ է նետում Զանգեզուրի վերջին՝ ավելի քան երեք տարվա պատմության վրա, նշում է հանդրվաններն այն հերոսական պայքարի, որ մղել է Լեռնաշխարհի հայությունն իր ազատ ու անկախ գոյության համար տաճկական ու ադրբեջանական գավթիչների, Ադրբեջանը իրենց հովանավորության տակ վերցրած անգլիական իմպերիալիստների դեմ։

Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավարի հայտարարությունից հետո խոսք առավ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Արտաշես Կարինյանը, որը բարձրացրեց մի շարք հարցեր։

Իր ելույթի սկզբում Ա. Կարինյանը հայտնեց, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունն իրեն հանձնարարել է հաղորդել Լեռնահայաստանի կառավարությանը՝ «խաղաղ կերպով վերջ տալ քաղաքակոտ այն պատերազմին, որը տևում է այժմ» և Լեռնահայաստանում հաստատել խորհրդային կարգեր[10]:

Երկրորդ հարցը վերաբերում էր Զանգեզուրի՝ իրենց բնակավայրերից հեռացած թուրք գաղթականների վերադարձին, որը, Ա. Կարինյանի կարծիքով, չի վնասելու տեղի հայերի շահերին[11]:

Վերջում Կարինյանը բարձրացրեց քոչի հարցը, շեշտելով, որ տափարակներում ապրող թուրք բնակչությունն առանց քոչի չի կարող ապրել։ Նա նշեց նաև, որ ճիշտ կլիներ, եթե Զանգեզուրի գյուղացիությունն ինքը կամովին տեղակցեր այդ կենսական խնդրի լուծմանը։ Կարելի է այնպես կազմակերպել այդ

---

[8] ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 22, թ. 1։

* Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղն բնակած էր աշխարհից կտրված մի խոր ձորի մեջ։ Ղալաջուղն այժմ գոյություն չունի, նրա բնակիչները 30-ական թվականներին վերաբնակություն են հաստատել շրջանի ուրիշ գյուղերում (ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, թ. 71)։

[9] Հայրենիք (ամսագիր), 1926, № 8, էջ 40։

[10] ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 7։

[11] Նույն տեղում։

խնդիրը, ասաց նա, որ քոչը ոչ մի վնաս չհասցնի լեռներում ապրող հայ դյուղացիությանը։ Իսկ եթե մենք կարողանանք խնդիրն իրապես լուծել, դրանով իսկ կամրացնենք բարիդրացիական հարաբերությունները հայ և թուրք դյուղացիության միջև։ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը հենց դրան է ձգտում։

«Առաջարկելով Ձեզ այդ բոլորը, կինդրեի տալ պատասխան Հայաստանի խորհրդային կառավարության առաջարկին»[12], ելույթի վերջում ասում է Կարինյանը։

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ներկայացրած առաջարկների կապակցությամբ Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության անդամները հանդես եկան լուրջ առաջարկություններով։

Գ. Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ աննպատակահարմար է թուրք բնակիչներին վերադարձնել ամենից առաջ այն պատճառով, որ Զանգեզուրում «Հողի սոսկալի պակասություն կա»։ Քոչի հարցի կապակցությամբ նա Երևանի պատվիրակության ուշադրությունը հրավիրեց այն բանի վրա, որ «դեռ ցարիզմի ժամանակ ձգտում կար իշխանության կողմից որևէ կերպ վերջ տալ այդ թափառական կենսաձևին և նոցա դարձնել նստակյաց, որովհետև քոչի շրջանում տեղական աղդարնակչության և բոչվորների միջև շատ հաճախ են պատահում սպանություններ, թալան, կռիվներ, որոնք իրենց հետևանքներով դառնում էին աղդամիջյան կռիվներ»[13]։

Այլ խոսքով, Լեռնահայաստանի պատվիրակության դեկավարը պարդ ու հստակ հանդես եկավ ինչպես թուրք դաղթականությունը Զանգեզուր վերադարձնելու անհրաժեշտության, այնպես էլ թուրքերի քոչը Զանգեզուրի սարեր բարձրանալուն արդելք չհանդիսանալու՝ Ա. Կարինյանի առաջարկների դեմ։ Սակայն հետագա խոսակցությունների ընթացքում թուրք գաղթականությանը վերադարձնելու հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակության տեսակետում տեսլի է ունենում փոփոխություն. Գ. Տեր-Մինասյանը հակվում է այն կարծիքին, որ թուրքերի վերադարձի հարցը կարող է և ընդունելի լինել[14]։

Գ. Տեր-Մինասյանը և Մ. Մինասյանը ցանկություն են հայտնում իմանալ, թե ինչ վիճակի մեջ են խորհրդային Հայաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունները և Շարուր-Նախիջևանի խնդիրը։ Ա. Կարինյանը պատասխանում է, որ Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. մարտի 16-ին կնքած պայմանագրի համաձայն, Կարսն անցել է Թուրքիային, իսկ Ալեքսանդրապոլն իր շրջանով մնում է խորհրդային Հայաստանին։ Ինչ վերաբերում է Շարուր-Նախիջևանին, ապա Կարինյանը նշում է, որ խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված դաշինքի հիման վրա Շարուր-Նախիջևանը դառնում է ինքնավար միավոր խորհրդային Ադրբեջանի հովանու ներքո։ Ըստ որում, Ա. Կարինյանն այդ կապակցությամբ անում է հավատ չներշնչող ուրիշ հայտարարություն, ասելով, թե Նախիջևան-Շարուրի «տեղական թուրք աղդարնակչությունը դիմում է և ցանկանում, որ հայությունը վերադառնա» և որ, իբր, «այդ ուղղությամբ աշխատում են առանձնապես թուրք դործիչները»[15]։

Հարցին միջամտում է Երևանի պատվիրակության անդամ Մելնիկովը, ցանկություն հայտնելով իմանալ, թե «ինչպե՞ս է նայում պատդամավորությունը (Լեռնահայաստանի —Ա. Ս.) այն հիմնական հարցին, որ Զանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը պետք է մտնեն խորհրդային Հայաստանի մեջ, որպես նրա անբաժան մասեր»[16]։

Քանի որ այդ երկրամասերը խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու մասին չկային համապատասխան որոշումներ, և դա առայժմ մնում էր որպես

---

[12] Նույն տեղում։

[13] Նույն տեղում, թ. 7 և շրջերես։

[14] Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ս. Վրացյան. Կյանքի ուղիներով, Բեյրութ, 1967, հ. Զ, էջ 239—240, 241։

[15] ՀՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 8, տե՛ս նաև Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 240։

[16] ՀՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 8-ի շրջերես։

լոկ խոսակցություն, Գ. Տեր-Մինասյանն ասում է, որ «մեր կենտրոնական կառավարության հետ» խորհրդակցելուց հետո միայն «ի վիճակի կլինենք վերջնական պատասխան տալ»։ Նա, միաժամանակ, նկատում է, որ Նախիջևանի հարցը «Դուք դնում եք որպես արդեն վճռված հարց», բայց նման ձևով հարցի լուծումը կապ չունի բանականության հետ. Զանգեզուրի թիկունքում ստեղծվում է նրան թշնամի մի ինքնավար թուրքական միավոր։ Ակնարկելով Մելնիկովի այն միտքը, թե Զանգեզուրը մնում է Հայաստանի կազմի մեջ, նա ավելացնում էր. «Չգիտեմ ինչպե՞ս պետք է Խորհրդային Հայաստանը կապ պահպանի Զանգեզուրի հետ՝ առանց Նախիջևանի։ Պետք է այդ հարցը համարել չսպառված, Երևանի կառավարությունը պետք է աշխատի մի ելք գտնել, որպեսզի Նախիջևանը լինի Խորհրդային Հայաստանի մի մասը»[17]։

Ա. Կարինյանը շեշտում է, որ Նախիջևանի հարցը վերջնականապես վրձրված է Ադրբեջանի օգտին և ավելորդ է այլևս դրան անդրադառնալ։ Իր հերթին, Մելնիկովը զարմանք է հայտնում, որ Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը Նախիջևանին այդքան մեծ նշանակություն է տալիս։ «Նախիջևանի հարցը այդքան կարևոր հարց չէ»,— ասում է նա։ Ապա, Նախիջևանահայության մնացորդների ճակատագրի հանդեպ զանգեզուրցիների տագնապը փարատելու համար ավելացնում է. «Մենք Ռուսիայում էլ ունենք նման ավտոնոմ մասեր, օրինակ, բաշկիրները և գործնականապես այն տեղերում, ուր ազգաբնակչությունը ռուս չէ։ Նույնը և պետք է կատարվի այստեղ Նախիջևանի հետ». իսկ եթե տեղի հայությունը ենթարկվի ճնշումների, ապա խորհրդային կառավարությունն այնքան ուժ կունենա», որ «նման հակահեղափոխական ոտնձգությունների առաջն առնի»[18]։

Հանդես գալով Նախիջևանի մասին Մելնիկովի արտահայտած տեսակետի դեմ, Լ. Միքայելյանն ասում է. «Որքան էլ ընկ. Մելնիկովը Նախիջևանի հարցը համարի ոչ կարևոր, բայց ես գտնում եմ, որ դա չափազանց կարևոր խնդիր է, մանավանդ, Զանգեզուրի քաղաքական ասպարեզի տեսակետից։ Արժե, որ այդ հարցը պարզաբանվի բոլոր կողմերից և ըստ ամենայնի՝ ուշիմ և ուշադիր։ Սխալ է ընկ. Մելնիկովը, երբ Նախիջևանի հարցը, նրա ավտոնոմ վիճակը համեմատում է Ռուսաստանում գոյություն ունեցող ավտոնոմ շրջանների հետ։ Այն պատմական, ցեղային և հոգեբանական անտագոնիզմը, որ կա հայ և թուրք ազգաբնակչության միջև մեզանում, պետք է հաշվի առնվի... Այլ բան է Ռուսաստանի ավտոնոմ շրջանների և ռուս ժողովրդի հարաբերությունը անցյալում. նրանք չեն ունեցել և ոչ մի ազգամիջյան կռիվ, ինչ մեզանում գոյություն ունի դարերով։ Մելնիկովը նրկին պնդում է իր տեսակետը, ասելով. «Մի երկիր, եթե նա խորհրդային է, թեկուզ և ավտոնոմ, ղեթք է առաջնորդվի կենտրոնի հրահանգներով և կառավարվի խորհրդային քաղաքականությամբ, իզուր են Ձեր բոլոր երկյուղներն ու կասկածները։ Քանի կա ու գոյություն ունի խորհրդային իշխանություն, չի կարող և ոչ մի պարագայում լինել ոչ վեհ, ոչ կոտորած և ոչ ընդհարում»։

Նախիջևանի հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը մնում էր իր կարծիքին։ «Դուք,—ասում է Տեր-Մինասյանը,— դուր եք այդքան ընչին դեր տալիս ավտոնոմ Նախիջևանին, որը մի սեպի պես մտած է Հայաստանի կուրծքը, իր հետ ունենալով, լավ է ասել՝ թիկունք ունենալով, Տաճկաստանի մահմեդական ծովը և ճակատում մի բուռ հայ ժողովուրդ»*։ Նա դնում է, որ Մելնիկովի ասածն իրականություն դարձնելու համար անհրաժեշտ են փաստացի

---

17 Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 241—242։

18 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 61, թ. 10։

* Հետագա տասնամյակներում Նախիջևանահայության ողբերգական ճակատագիրը ակնհայտ ցույց տվեց, որ երիցս ճիշտ էին Լեռնահայաստանի պատվիրակները, հիմնավորված՝ նրանց տագնապները, իսկ Երևանի պատգամավորների՝ «մաքուր», «գիտական» տեսության վրա հիմնված պնդումները սնանկ դուրս եկան։

և ուժեղ խաչխիքներ, որոնցից մեկը նա համարում էր ժողովրդի զինումը, այլ ոչ թե զինաթափումը[19]։

Առաջին նիստի հարցերը սպառվելու վրա էին, երբ Մ. Մինասյանը ցանկություն հայտնեց Երևանի պատվիրակության պահանջները ստանալ գրավոր կետ առ կետ։ Նա նաև ուզում էր իմանալ. Երևանի պահանջներն անբեկանելի՞ են, թե պետք է մտնեն օրակարգի մեջ, դառնան բանակցությունների առարկա։ Այդ հարցադրմանը միանում է Լ. Միքայելյանը։

Ա. Կարինյանը պատասխանում է, որ արդեն բարձրացված հարցերը անպայման պետք է մտնեն օրակարգի մեջ և քննարկվեն։ Նա, այնուհետև. ավելացրեց, որ օրակարգային հարցերը կանոնավոր քննարկելու համար կողմերից ամեն մեկը պետք է հնարավորություն ունենա մշտական կապի մեջ լինելու իր կառավարության հետ՝ բանակցությունների ընթացքին մշտապես տեղյակ պահելու և նոր ցուցումներ ստանալու համար։ Բայց աշխարհից կտրված Ղալաչուղ գյուղից «մենք հնար չունենք հաղորդակից անելու մեր կառավարությանը այստեղի անցուդարձի և բանակցությունների ընթացքի մասին»։ Ելնելով դրանից, նա առաջարկում է փոխել բանակցությունների վայրը։

Միաժամանակ, Կարինյանը կտրուկ հարց է դնում. Զանգեզուրի կառավարությունը ընդառաջ կգնա՞ խորհրդային կողմին, կընդունի՞ նրա առաջարկները, թե՞ կմերժի դրանք։ «Մենք ի վիճակի չենք երկար սպասելու, երկուսս էլ ունենք պատասխանատու գործեր։ Պետք է իմանանք. կհաջողվի՞ մեզ մի ընդհանուր լեզու գտնել, թե՞ ոչ»[20]։

Դրան ի պատասխան, Գորիսի պատվիրակությունը նորից է առաջ քաշում հիմնական պահանջը. «Քանի դեռ Լեռնահաայաստանը խորհրդային իշխանության կողմից չի ճանաչված որպես Հայաստանի անբաժան մաս, մենք չենք ճանաչելու խորհրդային իշխանությունը»[21]։

Հարցերը սպառված համարելով, առաջին նիստը որոշում է, որ նույն օրը մայիսի 12-ի ցերեկվա ժամը 4-ին Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչներն իրենց վերոհիշյալ առաջարկությունները գրավոր հանձնում են Գ. Տեր-Մինասյանի գլխավորած պատվիրակությանը, որպեսզի ներկայացվեն Լեռնահայաստանի կառավարությանը՝ քննարկման։ Դա լինելու էր բարձրացված հարցերի վերաբերյալ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության դեկլարացիան։

Նշանակված ժամին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը Գ. Տեր-Մինասյանին են հանձնում Խորհրդային Հայաստանի և 11-րդ Կարմիր բանակի գորահրամանատարության գլխավոր դեկլարացիան Գորիսի կառավարությանը[22]. որտեղ կտրուկ դրված էր Լեռնահայաստանի անհետաձգելիորեն խորհրդայնացման և Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու պահանջը[23]։

Հաշվի առնելով լեռնավայրի գյուղացիության ընդհանուր տրամադրությունը, այն, որ սակավահողության պատճառով Զանգեզուրը չի կարող կերակրել նույնիսկ իր ունեցած բնակչությանը, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում էր, որ Զանգեզուրից գաղթած թուրքերը չեն վերադառնա իրենց նախկին բնակավայրերը՝ հակառակ տեղացի գյուղացիության ցանկության*։

---

[19] ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 10-ի շրջերես, տե՛ս նաև Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 242—243։

[20] Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 241։

[21] Հայրենիք, 1925, № 11, էջ 86։

[22] Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 249—251։

[23] ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 305, թ. 1։

* Հետագայում, խորհրդային Հայաստանի կառավարության համաձայնությամբ, բոլոր գաղթած թուրքերը իրավունք ստացան վերադառնալու հանրապետության իրենց նախկին բնակավայրերը, այդ թվում՝ Զանգեզուր։ Բացի Գորիսի շրջանից, որտեղ թուրք բնակչությունը չկարողացավ հիմնավորվել, Զանգեզուրի մնացած երեք շրջաններում՝ Սիսիանում, Ղափանում և Մեղ-

Այս ամենից հետո Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը, նորից ընդգծելով, որ իրենք հանձնարարություն ունեն Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակությանը հայտնելու վերցրած բոլոր պարտավորությունները կատարելու և անհրաժեշտ երաշխիքներով ապահովելու խորհրդային կողմի գոհունակության մասին, նաև խնդրում էին «շտապ կարգով քննել խորհրդային իշխանության առաջարկը և տալ պատասխան ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում»[24]:

Նույն օրը՝ մայիսի 12-ի երեկոյան ժամը 6-ից 9-ը տեղի ունեցավ բանակցությունների երկրորդ նիստը: Պատվիրակությունների նույն կազմն էր, նիստին նախագահում էր Ա. Կարինյանը:

Գորիսի պատվիրակության անդամներն արդեն ծանոթացել էին խորհրդային կողմի դեկլարացիային, ուստի նրանց համար պարզ էր, որ Հայաստանի կառավարության գլխավոր պահանջը Լեռնահայաստանի խորհրդայնացումն էր:

Գ. Տեր-Մինասյանին հանձնելով դեկլարացիայի գրավոր տեքստը, Ա. Կարինյանը ասում է, որ լավ կլինի, որ հենց այստեղ՝ Ղալաջուղում, Գորիսի պատվիրակությունը որևէ ձևով բանաձևեր բանակցությունների արդյունքը և որոշակի պատասխան տար դեկլարացիայում արված հիմնական առաջարկին[25]:

Գ. Տեր-Մինասյանը պատասխանում է, որ Զանգեզուրի խորհրդայնացման պահանջի հարցին ոչ իր գլխավորած պատվիրակությունը, և ոչ էլ նույնիսկ իր կառավարությունը, ի վիճակի չեն պատասխան տալու, քանի որ դա այն խնդիրն է, որը «բացառապես վերաբերում է ժողովրդին, և նրա վճռելու հարցն է, ուստի պետք է ժողովրդի կամքը հարցնել»: «Ինքը՝ ժողովուրդն է, որ իր լավագույն զավակների գնով ստեղծել է հայրենիք և կառավարություն, որ պաշտպանել է իրեն բոլոր կողմերից եկած ոտնձգությունների դեմ»: Ժողովուրդն է իրավասու իր համագումարով լուծելու այդ հարցը: Այդ ժողովուրդը չի կարող կույր հավատ տածել երաշխիքների մասին տված [illegible]ներին: «[illegible] շատերն են տվել, ինչպես Գերմանիան՝ Բելգիային, Լեգրանը՝ Հայաստանին: Մեր միակ երաշխիքը մեր ժողովրդի կենքն է ու կամքը»: Այսպես, եզրափակելով իր խոսքը, նա ասում է. «Եթե անգամ մենք համաձայնենք Ձեր առաջարկներին, ժողովուրդը կարող է հոշոտել մեզ»[26]:

Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը ոչ այնքան մտահոգ էր Զանգեզուրում խորհրդային կարգեր մտցնելու հեռանկարով, որքան դրա հնարավոր եկելու հետևանքներով. ա) Զանգեզուրը կարող է հայտնվել Ադրբեջանի կազմում, բ) Զանգեզուրում կարող են ծայր առնել այնպիսի խստություններ, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում:

Զանգեզուրի տագնապներն օրինաչափ էին: Հայաստանից Նախիջևանի բռնազավթումը խարխլել էր զանգեզուրցիների հավատը: Հարևանների հետ հայերի ունեցած տերիտորիալ հարցերը խորհրդային իշխանությունը լուծում էր ոչ թե Անդրկովկասի բոլոր երեք հիմնական ժողովուրդների վրա տարածվող ընդհանուր ազգագրական սկզբունքով, այլ պրոլետարիատի դիկտատուրայի շահերից ելնելով, այսինքն՝ տվյալ պահին իշխանության համար նպատակահարմարության սկզբունքով: Մյուս կողմից, դեռ չափազանց թարմ էր Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատելուց հետո Ս. Կասյանի գլխավորած ՀԽՍՀ առաջին կառավարության կողմից սանձազերծված բռնությունների մասին հիշողությունը, ուստի նրանք, բնականաբար, հավատ չէին տածում նաև Ալ. Մյասնիկյանի գլխավորած Երևանի նոր կառավարության խոստացած երաշխիքներին և համընդհանուր քաղաքական ներման մասին արված հայտարարություններին:

րեում թուրքերի բնական արագ աճը մի քանի տասնամյակի հետո ժողովրդագրական վիճակի փոփոխման սպառնալիք էր ստեղծել այստեղ:

24 ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 305, թ. 1, 2:

25 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 1, 2:

26 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 247:

Նիստի վերջում Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամները մտահոգություն են հայտնում, որ եթե իրենք Խորհրդային Հայաստանի կառավարության դեկլարացիան իրենց կառավարությանը ներկայացնեն այն տեսքով, ինչպես ստացել են, ապա կառավարությունը կարող է այն դիտել որպես վերջնագիր և կտրականապես մերժել:

Որոշում ընդունվեց. խորհրդային կողմի դեկլարացիան ամբողջովին ներկայացնել Լեռնահայաստանի կառավարությանը և պատասխանի համար սպասել մինչև մայիսի 15-ը, առավելագույնը՝ ցերեկվա ժամը 12-ը:

Մայիսի 14-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը քննության առավ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության դեկլարացիան:

Ղալաչուղի բանակցությունների ընթացքում Գորիսի պատվիրակության անդամները ենթադրում էին, որ իրենց կառավարությունը, հնարավոր է, որ որոշակի վերապահումներ դրսևորի Երևանի կառավարության դեկլարացիայի առանձին կետերի նկատմամբ և կփորձի ընդհանուր լեզու գտնել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Նրանք այդպես էին կարծում, օրինակ, Զանգեզուրից գաղթած թուրքերին վերադարձի հնարավորություն տալու Երևանի պահանջի մասին: Բայց Լեռնահայաստանի կառավարությունը կտրականապես մերժեց Հայաստանի կառավարության բոլոր առաջարկներն ու պահանջները, ընդունեց պատասխան դեկլարացիայի տեքստ:

Նախատեսված ժամկետին՝ մայիսի 15-ին Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը վերադարձավ Ղալաչա, և բանակցությունները վերսկսվեցին նրա բերած դեկլարացիայի շուրջ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Լեռնահայաստանի կառավարության պատասխանը սկսվում էր ամենակարևորից՝ Զանգեզուրի քաղաքական ինքնության հարցից: Շեշտվում էր, որ արյան գնով ձեռք բերած իրենց ազատությունը զանգեզուրցիները չեն կարող զիջել որևէ մեկին, այդ թվում նույնիսկ հայկական խորհրդային պետությանը, եթե դեռ չկան լեռնավայրը Հայաստանին միացնելու ամուր երաշխիքներ[27]:

Կառավարության պատասխան-դեկլարացիայում հստակ պատասխան էր տրված Զանգեզուրի համար երկու կենսական հարցերի, որոնք բարձրացված էին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից ներկայացված դեկլարացիայի մեջ:

1. Կռիվների հետևանքով Զանգեզուրից հեռացել էր Լեռնահայաստանի քաղաքական անկախության և ժողովրդի ֆիզիկական գոյության դեմ դաված ու պայքարած թուրք բնակչության մի մասը: Զանգեզուրի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր, որ «այդ հարցը ոչ միայն չպետք է դնել որևէ ժողովի քննության», այլև այն պետք է համարել փակված և «արգելել որևէ վերաբնակություն Լեռնահայաստանի սահմաններում»[28]:

2. Ոչ պակաս հուզող հարցի՝ քոչի կապակցությամբ Լեռնահայաստանի կառավարությունը ազդարարում էր. «Մեր երկիրը պետք է ազատ լինի քոչվորների ասպատակություններից, որոնց ներկայությունը մեր լեռներում, մեր ժամանակի քաղաքական պայմաններում կարող է դրսի ուժերի համար դառնալ ագրեսիվ քաղաքականության գործիք»[29]:

Վերջում Լեռնահայաստանի իշխանությունը հետևյալ հարցերն էր առաջադրում ապագա բանակցությունների համար.

1. Լեռնահայաստան ռուսական ու հայկական կարմիր զորամասեր բերելու խնդիրը, 2. Լեռնահայաստանի զորքի և հրամանատարության զինաթափման խնդիրը, 3. Լեռնահայաստանի գյուղացիությանը զինելու խնդիրը, 4. Լեռնահայաստանի իշխանության կազմակերպման ձևի ու եղանակի հարցը, 5. Լեռնահայաստանում քաղաքական կուսակցությունների ու մամուլի խնդի-

---

27 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 18, 19, տե՛ս նաև Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 254:

28 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 18-ի շրջերես և թ. 18ա: Տե՛ս նաև Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 255:

29 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 18ա, տե՛ս նաև Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 258:

որ, 6. Հայերեն լեզուն Լեռնահայաստանի պետական-պաշտոնական լեզու հայտարարելու, զորքի ու հիմնարկությունների մեջ դրա առաջատար զերը ապահովելու խնդիրը, 7. Լեռնահայաստանի սահմաններից պարեն ու ռազմամթերք զուրս տանելու խնդիրը, 8. Զորականների, քաղաքական, հասարակական ու պետական գործիչների երաշխավորված անվտանգության, նրանց ազատ գործելու, ինչպես նաև հանցագործ տարրերին Լեռնահայաստանից վտարելու խնդիրը, 9. Շարուր-Նախիջևանի հարցը[30]:

Վերջում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը հայտնում է, որ իր կառավարությունը ցանկալի է համարում շարունակել բանակցությունները և հավատում է, որ երկուստեք փոխզիջումների միջոցով կգտնվի ընդհանուր լեզու՝ անարյուն և խաղաղ ճանապարհով լուծելու բոլոր խնդիրները և կանխելու որևէ հնարավոր ընդհարում[31]:

Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության համար պարզ գարձավ, որ իր այդ պատասխանով Զանգեզուրի իշխանությունը փորձում է ժամանակ շահել՝ իր զորքերը կազմակերպելու և ընդհանրապես գործերը կարգի բերելու համար։ Կասկած չէր մնում, որ նժդեհը հրահանգել է վերջ տալ բանակցություններին։

Այսպիսով. Լեռնահայաստանի կառավարությունը Ղալաջուզի բանակցություններում, ըստ էության, հրաժարվեց համաձայնության գալ խորհրդային կողմի հետ։

Նոր բանակցություններից հետո Ա. Կարինյանի պատվիրակությունը վերադարձավ Երևան՝ իր կառավարությանը տանելով Լեռնահայաստանի կառավարության առաջարկները և պահանջները։

Ղալաջուղի բանակցությունների ժամանակ ձեռք բերված պայմանավորվածություններից հետո Լեռնահայաստանում սպասում էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պատասխանին։

Բայց պատասխան չէր ստացվում։

Կարմիր բանակի հրամանատարությունը չէր տեսնում Լեռնահայաստանի խնդրի կարգավորման խաղաղ ելքը և երկրամասի դեմ պատրաստվում էր նոր արշավանքի, որովհետև միայն հաղթական կռվով կարող էր փրկել իր զենքի պատիվը, ինչ-որ չափով մեղմել 1920 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին կարմիր զորամասերի կրած պարտության դառը հիշողությունը։ Եվ եթե Հայաստանի կառավարությունը հարգեր Լեռնահայաստանի կառավարության պահանջները, դա, ըստ էության, կնշանակեր բանակի պարտությունը։

СИСИАНСКИЕ ПЕРЕГОВОРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ПРАВИТЕЛЬСТВ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ И ГОРНОЙ АРМЕНИИ

(май 1921 г.)

А. Г. СИМОНЯН

Резюме

В начале июля 1920 г. войска 11-ой Красной армии совершили нападение на Зангезур, с целью разгрома армянских вооруженных сил во главе с Гарегином Нжде, захвата уезда и присоединения его к Советскому Азербайджану. Развернулись кровопролитные бои, которые в ноябре 1920г. завершились полнейшим разгромом красных

[30] ՀԱ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 18ա-ի շրջերես։

[31] Խորհրդային Հայաստան, 15.VII.1921։

войск, остатки которых покинули рубежи Зангезура и ушли в Азербайджан.

С января по июнь 1921г. советские власти предпринял многочисленные попытки установить связь с Зангезурским правительством и лично с Нжде с целью убедить правительство Зангезура отказаться от вооруженного сопротивления и мирным путем присоединить Зангезур к Советской Армении. С этой целью также в середине мая 1921 г. были начаты в Сисиане переговоры между правительственными делегациями Советской Армении и Зангезура. Делегация Армении во главе Арташесом Карнияном потребовала от правительства Зангезура безоговорочно распустить свои вооруженные отряды, объявить уезд неотъемлемой частью Советской Армении, разрешить покинувшим в результате межнациональных столкновений рубежи Зангезура азербайджанцам вернуться в свои селения, не препятствовать азербайджанским кочевниками подниматься в зангезурские горы в летние месяцы и т. д. Правительство Гориса отклонило эти требования, так как не видело никаких гарантий в том, что после разоружения своих отрядов Зангезур не будет присоединен к Азербайджану.

После отклонения требований Еревана правительство Нжде подготовилось к новым схваткам с Красной армией за независимый Зангезур.